

HORKAY HÖRCHER FERENC

KÖZÉP-EURÓPA BÜSZKESÉGE ÉS BALÍTÉLETE

Eszme- és irodalomtörténeti megfontolások

Közép-Európa valójában mindig is (Nyugat-) Európa részét képezte, ám onnét kiszakította a megszálló szovjethatalom, s a nyugati hatalmak mindmáig szemet hunytak a fölött, hogy Európa testéből e régiót kivágta a második világháborút lezáró nagyhatalmi megegyezés.

A Közép-Európa-fogalom magyarországi kontextusa

■ Aki, mint én, a rendszerváltás előtti évtizedben járt Magyarországon vagy magyar nyelvű egyetemen a bölcsészkarra, szükségszerűen a Szűcs Jenő–Bibó István-páros munkásságából vezeti le Közép-Európa politikafilozófiai releváns fogalmát. Mindez független attól, hogy az illetőnek milyen politikai meggyőződése volt akkoriban. Bibó ugyanis maga volt a megtestesült erkölcsös politika, ennyiben pusztán kiállása '56 mellett minden józan ítélőképességű ember számára mércét jelentett. Amikor Európa regionális megosztottságáról kezdett gondolkodni, sokan azt hihették, mindez csak politikaelméleti fikció, történetileg igazolhatatlan. Az evidensen Bibóra támaszkodó Szűcs Jenő viszont nagyon is szakszerű, ettől még persze nyilván támadható érvekkel szolgált arra vonatkozólag, hogy Európának három történeti régiója van: a nyugati és a keleti modell között van egy átmeneti típus, amelyet ő – meghatározott történeti jegyek alapján – önálló régióként azonosított. Igaz, ez utóbbi tézist kétségbe vonta Péter László nevezetesen szkeptikus dolgozata, amely inkább úgy olvasta Szűcs Jenő teóriáját, mint amelyben Közép-Európa „inkább a másik két régió társadalmi struk-

Az írás egy korábbi változata elhangzott a University of North Carolina Chapel Hillben található kampuszán, 2016. október 11-én. Ferenc Hörcher: *Hungary, 1956: The Role of the Tragic in the Construction of Central European Identities*. <https://globalstudies.unc.edu/event/ferenc-horcher-hungary-1956-role-tragic-construction-central-european-identities>.

turális elemeinek egyfajta keverékeként jelent meg, mintsem saját identitással bíró régió”.¹ Ám nem ez Szűcs dolgozatának egyetlen lehetséges olvasata: egy másik értelmezés szerint a történész úgy vélte, igenis létezett egy különálló régió, hisz rögtön dolgozata elején leszögezte: „Az egykori római limes nyomvonal is benne maradt Európa morfológiai térképében, a »Nyugat« fogalmán belül már kezdettől elkülönítve »Közép-Európa« csíráját.”² Míg szerinte Bibó kifejezetten történeti érzékkel rendelkező politikatudós volt, Szűcs Jenő a maga részéről a politikaelmélet és politikai gondolkodás iránt nyitott történész volt. Ezért érdekes a kettejük „együttműködése”. Az 1981-ben megjelent legendás tanulmány Európa három történeti régiójáról persze már nem találta élve Bibót, de „a római jellem” (Réz Pál) tekintélye ekkoriban állt talán a legmagasabban. Elég csak a nevezetes Bibó-émlékkönyvre utalni, amelyben az ellenzéki és túrt értelmiség jó része felsorakozott Bibó mellett. Szűcs Jenő párhuzamosan jelentette meg írását ebben a kötetben és a hivatalos *Történelmi Szemlében* is, elindítva elmélete recepcióját a hivatalos és a földalatti irodalomban is. A Bibóra hivatkozó Szűcs-írás ugyanis – nem érdemtelenül – rögtön a figyelem középpontjába került. Nem csoda, ha két éven belül kötetet is megjeleníthetett a témáról, sőt újabb két éven belül francia kiadása is kijött a nyomdából, Fernand Braudel előszavával. Ezzel pedig a magyar és az európai vita Közép-Európáról összeért.

Mielőtt azonban a vita európai dimenziójára is kitérnénk, jegyezzük meg, hogy egészen a rendszerváltás idejéig Közép-Európa az egyik legfontosabb hívószó maradt a magyar nyilvánosságban, legyen szó akár a szamizdatos ellenzékéről, akár pedig az épp intézményesülő MDF-es értelmiségről vagy a leendő Fidesz körüli szellemi mozgásokról. A rendszerváltás korabeli viták jó összefoglalását adja például a Gyurgyák János szerkesztésében megjelent *századvéges* válogatás, a *Kell-e nekünk Közép-Európa?* 1989-ből. A válogatás kiemelt szerzői voltak: Kende Péter, Bojtár Endre, Gyarmati György, Jeszenszky Géza és Tókéczki László, de a vitát dokumentáló anyagban ott találjuk Norberto Bobbio, Schöpflin György, Zbigniew Brzezinski, Timothy Garton Ash, Czesław Miłosz, Václav Bělohradský, Hans-Peter Burmeister, Vajda Mihály, Milan Kundera, Jozsif Brodskij és Emil Cioran írását is, valamint körkérdés formájában a kortárs magyar értelmiség számos tagját is megszólították, Ágh Attilától Fejtő Ferencig, Borbándi Gyulától Kosáry Domokosig. E névsort is figyelembe véve kimondhatjuk: Közép-Európa fogalma a magyar rendszerváltás egyik kiemelt témájává, ha tetszik, ikonikus metaforájává vált.

A Közép-Európa-fogalom európai kontextusa

■ A Közép-Európa-vita nyolcvanas években indult európai hullámát Milan Kunderához szokás kötni. Ő volt ugyanis az a régióból származó, vagyis a vasfüggöny mögötti világból átszökött, egyben világhírre szert tett író, aki a témát egy erőteljesen fogalmazó esszével a korabeli kontinentális viták középpontjába állította. Az írást, mely magyarul *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* címmel jelent meg, 1983-ban közölte szerzője a *Le Débat* lapjain. A szöveg magyarul először a szamizdatban terjesztett *Hírmondóban* jelent meg, 1984-ben. Kundera nem sokkal az írás megszületése előtt hagyta el hazáját, Csehszlovákiát, 1975-ben disszidált Párizsba. 1979-ben elveszítette csehszlovák, és 1981-ben nyerte el a francia állampolgárságot. Ennek megfelelően még frissek voltak a se-

bei, amikor ezt a vitairatot közzétette. Nagyon is szólt az írás, még évtizedekig hatott, sőt igazi jelentőségét tulajdonképpen a rendszerváltás teremtette meg.

Kundera írása nyíltan kommunizmusellenes volt, amit nyilván nem engedhetek meg maguknak a nyolcvanas évekbeli, a hivatalos nyilvánosságban zajló magyar vita résztvevői. Más kérdés, hogy Kundera akkor még meglévő erkölcsi-politikai tekintélyét azóta alaposan megtépázta a Miroslav Dvořáček-vita, amely arról a cseh sajtóban megjelent vádról szólt, hogy Kundera még fiatalon feljelentette egyik társát a rendőrségen. A vita során Kunderát széles körű nemzetközi írói összefogás vette védelmébe, de a szerepével kapcsolatos nézeteltérés nem jutott nyugvópontra. A részletek ismerete nélkül nyilván jól tesszük, ha nem ítélkezünk túl gyorsan az ügyben. Ám a Kundera által felvetett Közép-Európa-téma az adott élettrajzi kérdéstől függetlenül továbbra is égetően fontosnak látszik, s valljuk be, esszéjének kommunizmusellenes irányvonala is, innét, a régióból nézve, máig helyesnek látszik.

Kundera Bibóéhoz hasonló alapról indít, csak épp a történelmi felelősséget eltérően ítéli meg. Tézise röviden összefoglalható. Közép-Európa valójában mindig is (Nyugat-) Európa részét képezte, ám onnét kiszakította a megszálló szovjethatalom, s a nyugati hatalmak mindmáig szemet hunytak a fölé, hogy Európa testéből e régiót kivágta a második világháborút lezáró nagyhatalmi megegyezés.

Ha Kundera tézisét el is fogadjuk, akkor is kérdés, hogy aktuális-e mindez, a vasfüggöny lebontása és az uniós egyesülés után is. Amellett szeretnék érvelni, hogy Kundera felvetésének jogosságán mit sem változtat a régió országainak felvétele először a NATO-ba, majd az Európai Unióba – Közép-Európa rehabilitációja ugyanis elmaradt. Ennek magyarázatát már Kundera abban látta, hogy Európa valamifajta identitásvesztés állapotában van. Úgy tesz, mintha Közép-Európának a vasfüggöny túlsó felére eső része soha nem is tartozott volna Nyugat-Európához. Ennek a tudatos felejtésnek persze jó okai vannak, melyek közül a legfontosabb: a második világháború előtt a Nyugat úgy döntött, Sztálin Szovjetuniójával szövetkezik a hitleri náci Németország legyőzésére. Ennek viszont meg kellett fizetnie az árát, s pont Közép-Európa keletre történő átzilipelése volt a fizetésnek a legfontosabb összetevője. A következőkben azt szeretném kifejteni, miként vezetett ez a történelmi áldozati szerep Közép-Európa önértékelési problémájához.

Közép-Európa büszkesége és balítélete

■ Közép-Európa úgy járt, mint elvált szülők gyermeke, akiket ide-oda dobál a két szülő. A válóper során egyik válófél sem szereti igazán a feleslegessé vált gyermeket, ha magához is veszi, saját érdekéből teszi. Ilyen szempontból érdeemes felidézni Kundera esszéjének nevezetes fordulatát: „ha élni annyit tesz, mint létezni azokban, akiket szeretünk, akkor Közép-Európa már nem létezik. Pontosítok: szeretett Európája szemében Közép-Európa csak a szovjet birodalom része, semmi, de semmi más, mint ennyi.” A 20. században megkötött nagyhatalmi megegyezés (úgy is mondhatjuk, történelmi „deal”) értelmében a Szovjetunió 1945 után rátenyerelhetett erre a területre, s rákényszeríthette elnyomó, embertelen államgépezetének akaratát az itt élő nemzetekre. S ezért a Nyugat soha nem követte meg Közép-Európát: mintha ennyi áldozat igenis elvárható lett volna a világbékéért. Hogy milyen következményei vannak egy több mint 40 éves szovjet rémuralomnak, azzal persze nem sokan számoltak. Márpedig Kö-

zép-Európa igencsak megsínylette azt a korszakot, amikor nemhogy demokráciát nem építhetett, hanem a meglévő demokratikus intézményrendszert s a fejlődő civil társadalmat is lerombolta a baloldali, kommunista diktatúra.

A totalitárius hatalomgyakorlás lényege, hogy nemcsak a politikai intézményeket kényszeríti rá a lakosságra, hanem a tudatmódosítás minden eszközét beveti. Egy példa: angol szakos diákként nekem is titokban kellett becsempésznem Orwell 1984-ét 1984 körül Magyarországra, így teljesítve be az író baljós előrejelzését. A kádárizmust szokás a megennyhült diktatúráként emlegetni. Ezzel azonban épp a lényegét értjük félre. Kádár mindvégig tudatosan kézben tartotta a pártot és elnyomó apparátusait – csak épp hasonló utat járt be, mint Ferenc József: próbált kiszabadulni a legitimációs deficit helyzetéből, vagyis a gyűlölt idegen hatalmat Magyarországra behívó áruló szerepköréből. Politikailag folyamatos hátrálásban volt, de valójában nem adott fel egyetlen lábnyomnyi területet sem. A „kirakatszocializmus”, „fridzsidersocializmus”, „gulyáskommunizmus” kifejezések mind csak a kádári hatalomgyakorlás technikáiról szóltak – a totalitárius rendszer keretein belül. A propaganda révén folytatott véleményzsarnokságot, aktív tudatmanipulálást azonban nagyon is tudatosan folytatta a rezsim, az aczéli kultúrpolitika zseniális alkalmazása révén. Aprólékos figyelemmel (noha nem hibátlanul) működtették a cenzúrát, és az oktatásban, a magas- és a popkultúrában és természetesen a humán és társadalomtudományokban is folyt a manapság soft powerként emlegetett ideológiai befolyásolás.

Közép-Európa népei ilyen traumatizált állapotban érték meg a rendszerváltást (mint tudjuk, Magyarországon már ez utóbbi fogalmat is sokan megkérdőjelezik). Ráadásul elmaradt mind egy szimbolikus jelentőségű rehabilitáció (vagy nevezem inkább bocsánatkérésnek?), mind pedig egy olyan társadalmi megtisztulás, amilyen egy totalitárius rezsim bukása után indokolt lenne. És itt nemcsak a titkosszolgálati szereplők listájának elmaradt nyilvánosságra hozatalára kell gondolni. Hanem azoknak az informális hálózatoknak a megszüntetésére is, melyek révén az előző elit a gazdasági, kulturális, oktatási vagy épp államigazgatási szektorban tovább tudta (és tudja?) működtetni hatalmi apparátusát. Ily módon a kommunizmus egy végeláthatatlannak tűnő posztkommunista állapotnak adta át helyét. Az itt élő népek jó része pedig nem tudott megbékélni az őket folyamatosan demokráciára oktatni kívánó, de saját felelősségét el nem ismerő Nyugattal. A nyugati véleményformáló elitek csak fokozzák ezt a traumatikus posztkommunista tudatállapotot, amikor az LBMTQ és más radikális baloldali ideológiák becsempészése révén szeretnék a két politikai kultúrát összemosni.

Közép-Európa tehát az e régióban működő politikai kultúrák képzelt ideális és/vagy történelmileg megszenvedett valóságos énképe. Mint ilyen kifejezheti azt a kisebbségi érzetet a Nyugattal szemben, amiről fentebb szó esett. Ezenfelül kifejezhet egy olyan morális felsőbbrendűség-tudatot, amely az előbbinek természetes kísérőjelensége. Közép-Európa áldozatként tekint magára, s ezért magáénak vindikálja a morális magaslati pozíciót. Pedig valójában azzal nem rendelkezik, már csak a régió nemzeteinek egymás ellen elkövetett bűnei miatt sem. Sőt ha a második világháborúban elkövetett (vagy el nem követett) emberiségellenes cselekedetekkel (a holokauszttal) kapcsolatban vállalt állami (és társadalmi) felelősség kérdését is ide kapcsoljuk, akkor bizony Közép-Európa morális főlénye oda. Büszkeség és balítélet egymást kíséri a régióban – és egymást oltja ki.

Mészöly Miklós és Közép-Európa

■ És itt érdemes bekapcsolni a diskurzusba egy magyar szerzőt, Mészöly Miklóst. A világirodalom állócsillagává vált Milan Kunderát és a magyar irodalom állócsillagát, Mészöly Miklóst ugyanis a tragédia fogalma hozza össze. Mindketten tragikusnak látták Közép-Európa történelmi tapasztalatát, az abból levonható tanulságokat. Mészöly és Kundera azonban nem könnyen elegyedik egymással, még ebben a szövegben sem, hát még a valóságban. Polcz Alaine-nel folytatott levelezéséből rekonstruálható az érzékeny magyar író Kunderával alakuló ismeretsége. Először arról írt feleségének, hogy a befutott író hogy próbálta az idősebb, kevésbé ismert pályatárs nemzetközi megismertetését elősegíteni, de aztán az is kiderült, hogy végül, talán eltérő alkatuk miatt, nagyrészt Mészöly döntéséből kifolyólag, mégsem lettek barátok.

Mészöly Közép-Európája tragikus, mint Kunderaé, mégis másként jellemezhető, mint cseh pályatársáé. Talán épp azért, mert ő nem Párizsból látott rá, hanem mindvégig otthonról? De hiszen Mészölynek legalább olyan fontos volt a francia kultúra, mint Kundera számára. Vagy azért, mert Mészölynél szépirodalmi műfaji keretek közé kívánkozik a regionális tudat vizsgálata? De hiszen Mészöly is remek esszéíró – s ha hihetünk Szilasi Lászlónak, prózaíróként erősebb is cseh–francia párjánál. Az is igaz lehet, hogy a szépirodalmi forma lekerekítettsége ellenáll a megszakadt hagyományként értelmezett témának. Mészöly monográfusa segít eligazodnunk Mészöly műfajilag is megosztott közép-európai univerzumában. Szolláth Dávid Thomka Beátára hivatkozva mutatja ki, hogy 1.) Közép-Európa témája mind a két világháború közötti időszakban, mind 1945 után ellenzéki téma idehaza, hogy 2.) Mészöly számára ez a fogalom egyrészt egy mikrorégiót (a Dél-Dunántúlt), másrészt egy nemzetnél nagyobb területet jelöl ki, amely mintegy összeköti a nemzet szintjét Európáéval, és hogy 3.) Mészölyre e kérdésben a 20. századi magyar irodalom sokféle hagyománya hatott, név szerint is felsorolva Adyt, Jászit, Szabó Dezsőt, József Attilát, Németh Lászlót, Bibó Istvánt és Szűcs Jenőt.³ De típusként két hagyományt különböztet meg: a nagy egzisztenciális téteket megfogalmazó alapművek sorát, a Halotti Beszéd-től Vörösmartyn, Kölcseyen át Madáchig, Keményig, sőt Krúdy Gyuláig, s az anekdotázó szövegtípust. Ez utóbbiakat korábban is bírálta, de a nyolcvanas évekre az előzőeket is kritizálni kezdte mint a nemzethalál víziójában elsüllyedő, hamis nemzettudat megnyilvánulásait. Ebben Szolláth Bibó hatását éri tetten. S a hivatkozott Bibó-mű, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címet viselő szöveg a csehekre és a lengyelekre is kiterjeszti ezt a politikai hisztéria megnyilvánulásaként értett végletes össznemzeti aggodalomtípust. Ahogy tehát Bibó, Mészöly éppúgy a nemzeti tudat torzulásait fedezi fel – ő nem közvetlenül a politikában, hanem az általa oly fontosnak vélt nagy lélegzetű, egzisztenciális jelentőségű írásművekben. Megoldási javaslatok is írásgyakorlatok formáját ölték – maga is kiad egy kötetet *Volt egyszer egy Közép-Európa* címmel, valamint esszéiben is próbálja feldolgozni a témát. Meggyőződése, hogy a nemzettudat gyógyításának eszköze a sötét, balul sikerült vagy elhibázott múlt kibeszélése – és az irodalom, a kultúra esetében – a kiírása. E tekintetben az író tevékenységét részletesen feldolgozó Szolláth Dávid Paul Ricoeur és Maurice Halbwachs vonatkozó közösségiemlékezet-gyakorlataira utal. Szolláth azonban felhívja egy olyan jelenségre is a figyelmet, amely magát Mészölyt is e trauma áldozataként (is) mutatja: míg köz-európai esszéiben az író a jelen és a jövő problémáival vi-

askodik, a szépirodalomban egy rég letűnt múltba helyeződik vissza Közép-Európa, lényegében a századforduló, a Monarchia és a vármegyék világába. Mint ha törés állna be a kétféle szövegtípus idősíkjá között – ez a törésvonal lényegében a második világháború történelmi helyét jelöli ki. S a beszédes folyamatoságihiány, szakadás a kétféle írástípus között, végső soron mindaz a végül is hiábavalónak bizonyuló küzdelem, amit Mészöly a nagy prózaformájáért vívott, a holokausztirodalom jól ismert jelenségére emlékezteti Szolláthot: „Mészölynél a traumatikus múlt értelmezésének nehézségei az elbeszélés formaproblémájaként adódnak, másfelől a holokauszt irodalmának sajátosságaira emlékeztet.”⁴

Ha Mészöly szépprózája az egyéni és közösségi tudatnak a múlttal folytatott küzdelmeinek kudarcaiból építkezik, a Mészöly-esszéisztika jobban beleillik a nyolcvanas évek ellenzéki, tiltott vagy túrt vitájának áramába. A téma egyik legelkötelezettebb s ezért nem mindig legtisztábban látó történésze a következőképp jellemezte a főáramot: „A Közép-Európa gondolat hívei, elsősorban jeles írók, Kundera, Havel, Miłosz, Konrád és néhány történész, politológus a hangsúlyt arra helyezték, hogy Közép-Európa ugyan már nem létező politikai identitás, mégis mint hasonló szokások, hasonló mentalitás és reflexek által összekapcsolt kulturális közösség ma is eleven eszmei és intellektuális realitás.”⁵ Ha Mészöly esszéit e főáramba illeszkedő szövegekként olvassuk, akkor azok beszédhelyzete élesen elkülöníthető a szépprózai művek időkezelésétől, s ezt akár – írói? gondolkodói? – kudarcának is tekinthetnénk. Hiszen ami sikerül az esszéekben, tudniillik a jelent megszólítani, az ezek szerint nem sikerül a Közép-Európa tematikájú szépirodalmi művekben. Mi azonban inkább szeretnénk ebben az írói alkotás teremtőerejének ékes példáját látni.

Miközben Közép-Európa, ahogy szeretttük volna, végleg elmúlt, a jövő a mi kezünkben van, azzá formáljuk, amivé mi akarjuk. S ha írók vagyunk, miért ne teremthetnénk meg azt a vágyott, önmagát meghaladó Közép-Európát írói életművekben, amelyeket esszéíróként szeretnénk, történészként pedig elmúlt esélyként tartunk számon? Erre a Mészöly által tételezett írói szabadságra, amely tehát túlmutat nemcsak a politikai gondolkodó, de a politikus szabadságán is, amennyiben azt is megalkothatja, amire nekik a politikai realitás világában esélyük sincs, példaként szolgálhat az, ahogy Mészöly az őt követő nemzedéket (a Péterek nemzedékét, vagyis Nádast, Esterházyt, Hajnóczyt, Lengyel Pétert, Bereményit) bemutatta a Lajtán túl, Bécsben: „új prózaíró nemzedékünk az eddiginél természetesebbnek és elkerülhetlenebbnek érzi, hogy Közép-Kelet Európa sorsközösségében fogalmazza meg magát”.⁶ Más kérdés, hogy vajon ennek a nemzedéknek sikerült-e beteljesítenie Mészöly jövőbe látó megállapítását, s valóban közelebb érnie az ideálisnak elképzelt közép-európai sorsközösséghez. Mészöly állításának hitelességét nem a feltételezés esetleges megvalósulása adja, hanem annak a mögöttes állításnak a meggyőző ereje, hogy az irodalom épp azáltal válhat terapeutikussá, ha nem átvállalni szeretné a politika vagy akár a politikai gondolkodás feladatát, hanem abbéli szabadságával él, amivel azok nem rendelkeznek. De hogy ihletően hatott felszólítása, azt nemcsak a fenti generáció tovább élő történelmi érdeklődése bizonyítja, hanem az azt követő nemzedék néhány képviselője – mégpedig a lírában. Kemény Istvánra és Térey Jánosra gondolok – e két, egymással nem mindenben egyetértő, de egyívású költőre, akik újból divatba hozták az irodalomban a magyarsággal kapcsolatos évszázados vitát. Kemény esetében nemcsak a *Lúdbőr* című esszégyűjteményre kell gondolnunk, benne a *Komp-ország, a hídról* című esszével vagy a Szűcs Jenő neve-

zetes dolgozatáról szóló írással, hanem az általa felépített egész új-Ady mítoszra s persze *A királynál* című, megrázó verseskötetére is. Térey János esetében pedig elég egyszerűen Balázs Imre József 2007-es dolgozatának címére utalnom: „*Én vagyok az igazi Ady Endre*”. Meggyőződésem szerint ironikus módon épp ezek az alanyi költők biztosították a Mészöly-féle irodalmi „nemzetkritika” hagyományának továbbélését.

Következtetések

■ Ebben a rövid szövegben annak igyekeztem utánajárni, hogy vajon milyen értelemben bír jelentőséggel a Közép-Európa-fogalom ma. Azt szerettem volna megmutatni, hogy mind a rendszerváltás kori magyar nyilvánosságban, mind a vasfüggöny lebontása idején zajló európai vitákban fontos szerepe volt a fogalomnak mint a Nyugat egyszerűen el nem intézhető, alternatív másikjának. Azt próbáltam megmutatni, hogy miközben Közép-Európa politikai közösségei nem menthetők fel a történelem 20. századi tragédiáit elemezve, annyi belátható, hogy tragikus sorsukban kulcsszerepet játszott az a tény, hogy a hitleri Németországgal szemben Európának össze kellett fognia Sztálinnal. Amellett érveltem, hogy elsősorban e döntés áldozata lett Közép-Európa szabadsága, noha e tény nem menti fel a régió politikai elitjét hibás döntéseik felelőssége alól. Ezen alapul a régió öntudatának büszkesége, de az évtizedek alatt elszenvedett totalitárius tudatmanipuláció s a saját múltjával való szembenézés hiánya együttesen olyan közösségi tudattorzulást eredményezett e közösségek gondolkodásában, amelynek következményei hosszú távúak. Ám Mészöly Miklós vonatkozó szépprózai és esszéisztikus írásai, valamint a csak érintett Kemény–Térey típusú költészet és esszéisztika révén arra kívántam utalni, hogy Közép-Európa mint gondolati konstrukció és mint kihívás a kortárs irodalom (és más művészeti formák) számára olyan témát adhat, amely adott esetben terápiaként szolgálhat, s ennyiben segíthet a politikának és a politikai gondolkodásnak is a közösségi trauma feldolgozásában és ezáltal meghaladásában is.

■ JEGYZETEK

1. Péter László: *Közép-Európa visszavetítése a múltba*. Európai Utas 2004. 3 sz. 64–77. 72.
2. Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 313–359. 315.
3. Szolláth Dávid: „*Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában*”. Mészöly Miklós '80-as évekbéli esszéiről. In: Kisantal Tamás: *Thomka-symposion*. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére. Kalligram, Pozsony, 2009. 288–300.
4. Szolláth Dávid: i. m.
5. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Liget, Bp., 1997. 215.
6. Mészöly Miklós: *Bevezető, egy irodalmi esthez* (1979). In: *Uő: A pille magánya*. Jelenkor, Pécs, 2007. 473–478.